

HØGSKOLEN I TELEMARK

Essay

9201 VITENSKAPSTEORI OG ETIKK PhD
HØSTEN 2013/V2014

Elisabeth Aase

01.02.2014

Pensjonistrollen – deltaker eller tilskuer?

Innledning

Essayet har sammenheng med prosjektet «Pensjonistforbundets aktivitetssenter - noe helt nytt». Prosjektet er helt i oppstarten og handler om aktivitetssenter spesielt, og frivillighet generelt. På et senere tidspunkt skal det gjennomføres empiri i form av innsamling av kvalitative og kvantitative data for å få svar på det prosjektet søker kunnskap om.

Bakgrunnen for dette prosjektet har sammenheng med den store, forventende eldrebølgen som ifølge St. meld. nr. 25 (2005-2006, s.49) vil ha størst økning fra 2020, og vil nå sin topp rundt 2050. Ifølge Statistisk Sentralbyrås (SSB) befolkningsframskrivning vil folketallet i Norge stige jevnt til 5,4 millioner i 2030 og til 5,8 millioner i 2050. Antall personer over 67 år vil mer enn fordobles fra 2000 til 2050 (St.meld.nr. 25, s. 49).

Dagens eldre har andre muligheter til å leve et meningsfullt liv som pensjonister enn tidligere generasjoner eldre på grunn av bedre helse, utdanning og økonomi. Likevel vil fremtiden by på store utfordringer både for velferdsstaten og familien for å ivareta det økende antallet eldre og nye krav.

Det er grunn til å anta at dagens velferdsordninger og tilbud i fremtiden ikke kan finansieres på samme nivå som i dag, det må derfor tenkes nytt. Både Meld. St.nr 29 (2012-2013, s.119) og Innovasjon i omsorg (NOU2011:11, s. 42) peker på behovet for å tenke nytt, begge trekker frem at til tross for brutto driftsutgifter på 70 mrd i offentlig kommunehelsetjeneste er det liten innovasjon innen sektoren i dag. At velferdsstaten ikke kan dekke brukernes behov på samme måte som i dag vil få konsekvenser for fremtiden. Både Hagenutvalget (NOU, 2011:11, s. 50) og St. meld. nr.47 (2008 - 2009, s. 75) viser til at mellomrommet mellom offentlig virksomhet og sivilsamfunnet må utforskes og tas i bruk på en ny og innovativ måte for å møte morgendagens omsorgsbehov.

På den annen side er dagens velferdstilbud ikke tilpasset fremtidens eldre, det manifesterer seg ifølge Pensjonistforbundet blant annet ved at mange av dagens pensjonister ikke er brukere av senior- og eldresentre. Pensjonistforbundet ønsker derfor kunnskap om hva som skal til for at pensjonister kan tiltrekkes og bruke de nye aktivitetssentrene, for egen del og for å hjelpe andre.

Frivillighet *kan* øke egen tilfredshet, mestring og mening med livet (Meld. St.29, 2012-13, s.66), samtidig som frivillig arbeid satt inn i et helhetlig system kan være et viktig bidrag for velferdsstatens fremtidige omsorgsutfordringer. I dag deltar mange i frivillig arbeid i Norge og frivilligheten skaper store verdier. Ifølge Meld. St. 29 (2012-13, s. 67) er det likevel et stort reservepotensial å ta i bruk fordi det frivillige arbeidet innen omsorgssektoren bare utgjør ti prosent, hovedvekten foregår innen kultur og idrett. Ifølge Statistisk Sentralbyrå (2010) deltar omtrent halvparten av befolkningen i frivillig arbeid i løpet av et år, knyttet til frivillige organisasjoner utgjør dette 115 000 årsverk. I perioden 2008-10 økte verdiskapningen i frivillig sektor fra 92 mrd til 101 mrd kroner i perioden 2008-10. Gjennom prosjektet «Pensjonistforbundets aktivitetssenter - noe helt nytt» ønsker

Pensjonistforbundet å få ny kunnskap om hva fremtidige pensjonister tenker at et seniorsenter skal være for å ta de i bruk. Denne kunnskapen skal være grunnlaget for å bygge opp, utforme og utvikle de nye sentrene. Prosjektet legger til grunn at aktivitetscenter for pensjonister vil gi tiden etter pensjonering økt deltakelse, mer glede, livskraft og bedre helse. Det erkjennes at det er behov for helt nye og friske tanker om hva fremtidens senter skal signalisere og hvem det bør nå, prosjektet vil derfor henvende seg til pensjonister. På bakgrunn av innledningen har jeg kommet frem til følgende tittel på essayet: ***Pensjonistrollen - deltaker eller tilskuer?***

I essayet vil jeg drøfte begrepene *deltaker* og *tilskuer* i lys av Skjervheims betraktninger hvorvidt mennesket er fritt eller styrt. Begrepet deltaker vil bli koblet mot mennesket som fritt, mens rollen som tilskuer vil bli koblet mot mennesket som styrt eller determinert (Skjervheim, 1996, s. 71).

Essayet vil ta for seg begreper og fenomener som kan ha relevans for den empiriske delen av prosjektet og sette disse inn i en vitenskapsteoretisk sammenheng. Jeg starter med å belyse og drøfte fenomenet *menneskets selv*, deretter fenomenene *overganger hos eldre, mening og sammenheng*. Essayet avsluttes med å gå tilbake til tittelen «Pensjonistrollen - deltaker eller tilskuer» og de nye aktivitetscentrene.

Selvet – i et gerontologisk og utviklingsperspektiv

Jeg velger å ta utgangspunkt i menneskets *selv* som grunnlag for egen utvikling, i dette tilfellet som pensjonist. Begrunnelsen for dette valget er at jeg vurderer personens *selv* som avgjørende for alle valg en person gjør, bevisst eller ubevisst, med tiden også rollen som pensjonist. Jeg vil starte med å belyse *selvet* fra et gerontologisk og utviklingsperspektiv, videre i et holistisk og fenomenologisk perspektiv og til slutt i et sosialkonstruktivistisk perspektiv. Valg av vitenskapsteoretiske perspektiv er basert på tradisjoner som legger til grunn et humanistisk menneskesyn, som har stor tro på menneskets iboende krefter og muligheter og hvor mennesket betraktes som et selvstendig vesen med evne til å ivareta seg selv og skape et meningsfullt mønster i egen tilværelse (Travelbee, 2001, s. 29; Orem, 1971, s. 6). Det er når kunnskap, krefter eller vilje svikter at mennesket trenger bistand fra andre til å ivareta egne behov (Henderson 1998, s.16).

Tenkningen og ideen om at menneskets *selv* er kjernen for all utvikling og evne til forandring i livet kan spores tilbake til Mead (1934, s. 140), som mente at vårt selvbilde dannes ved at vi speiler oss i andre. Ifølge Jungs psykologi var *selvet* menneskets senter, og gjennom prosessen *individuering* blir personen mer og mer lik seg selv og utgjør til slutt en helhet (Dittmann- Kohli, 2005, s. 94-96). Hos de fleste blir denne prosessen tydeligere fra midtveis i livet på grunn av endringer i interesser og verdier i retning av en mer kulturell og åndelig karakter.

Grunnlaget for valg av rolle og meningsfulle aktiviteter som pensjonist har sammenheng med blant annet egen helse. Normal aldringsprosess skjer hos alle, men alderssykdommene rammer ulikt. Sammenfall av aldringsprosessene og alderssykdommer øker med alderen, og fra 75 år skjer det en betraktelig økning. Men økende alder innebærer ikke bare svekkelse, helsesvikt og sykdom. Eksempler på at det også kan skje *utvikling* i eldre år er for eksempel fenomenet «pruning». Pruning vil si at for å opprettholde en god hukommelse skjer det nyttige strukturforandringer i forbindelsene mellom hjernecellene, slik at hjernen kan gi slipp på noe detaljhukommelse for å gi plass til vekst og evnen til logisk tenkning (Walhovd og Fjell, 2011, s.70). Baltes og Baltes (2011, s. 80) omtaler dette

som *tap som tjener vekst*, og hevder at aldring ikke bare er avvikling, men også utvikling. De hevder at mennesket har stor evne til reorganisering og utvikling, men at faktorer som *klasse*, kjønn og *kultur* har betydning for hva som er god alderdom for den enkelte. Aldring innebærer høy tåleevne og mye mestring tross store helseproblemer, og ifølge Baltes og Carstensen (2008, s. 40) er det å mestre utfordringene i eldre år viktig for å kunne oppleve den gode aldringen.

At aldring kan være positiv utvikling kommer frem også i Eriksons utviklingsteori, som har et positivt syn på aldring og eldre år til forskjell fra alderdom som bare svekkelse og tap (Daatland og Solem, 2011, s. 89-92). Denne utviklingsteorien benytter begrepet *egointegritet* om en mulig, positiv tilstand som eldre kan nå gjennom aksept av eget levde liv og evnen til å se nye sammenhenger og perspektiver i livet (Daatland og Solem, 2011, s. 97). Begrepet *gerotranscendens* går enda lenger i synet på aldring, her legges til grunn at mennesket med årene utvikler seg fra et materialistisk til et mer kosmisk, transendent nivå som følge av en voksende bevissthet om livets grenser (awareness of finitude) (Tornstam, 1997; Dalland og Solem, 2011).

Vitenskapsfilosofiske tradisjoner betrakter mennesket noe ulikt, med positivismen på den ene siden og postmodernismen og sosialkonstruktivismen på den andre siden. Posivismen representerer et reduksjonistisk og mekanistisk menneskesyn, det reduksjonistiske enten i form av at det mentale ikke har en selvstendig funksjon utover det kroppslige, eller at menneskets følelser betraktes som fysiske fenomener (Fjelland, 1999, s. 178). Det mekanistiske innebærer å betrakte menneskekroppen som noe mekanisk i retning av en «maskin», der små og store deler virker hver for seg. Ved sykdom innebærer dette synet at det syke organet må repareres for å gjøre mennesket friskt, et syn som preget naturvitenskapelige fag og medisin spesielt i lange perioder. I dag vet vi at mange forhold spiller inn ved sykdom, og at psyke og soma henger tett sammen ved flere sykdommer og tilstander. Det har derfor blitt mer vanlig å betrakte mennesket i et helhetsperspektiv ved sykdom og helsesvikt og med det har et holistisk menneskesyn blitt mer anerkjent i dag.

Postmodernismen og sosialkonstruktivismen legger til grunn at mennesket kontinuerlig konstruerer og dekonstruerer sitt selv i relasjon til sin omgivelse, og tar et oppgjør med positivismens trang til å årsaksforklare alt i tilværelsen, og til å legge liten vekt på forholdet mellom menneskets ulike komponenter.

Selvet - i et holistisk og fenomenologisk perspektiv

Mellom disse posisjonene står hermeneutikken, som knytter menneskets *væren* og *gjøren* til begrepet *forståelse*. Sykepleieteoretikerne Benner & Wrubel (1989, s. 41, Kongsmo, s.27) fremhever tre særtrekk ved fenomenologi som interessante:

- Mennesket er et *selvfortolkende vesen*, det innebærer at vi opplever og fortolker verden ut fra hva som betyr noe for oss selv og andre. Tolkningene kan være bevisste eller ubevisste og ikke bare deler av selvet, de utgjør selvet
- Mennesket har en oppfatning av *hva slags person man er*, og denne selvforståelsen er avgjørende for egen forståelse, fortolkning og handlinger
- Vår oppfattelse av *mening* påvirkes av språk, historie og kultur, med andre ord vår *kontekst*

Disse faktorene er uttrykk for en holistisk tilnærming til mennesket som gjør det uinteressant for fenomenologien å isolere og studere enkelttrekk ved personer eller situasjoner, mennesket må studeres i lys av sin totale livssituasjon. I tillegg har hermeneutisk fenomenologi vært et viktig bidrag til feministisk vitenskapsfilosofi, ved å få frem kunnskap om at kvinner tenker på andre måter enn menn og at deres kunnskapsform er underkommunisert og undervurdert. Taus kunnskap er ett eksempel på dette, og forekommer i flere profesjoner der kvinner er overrepresentert, som for eksempel i sykepleie. Taus kunnskap kan beskrives som kunnskap som tas for gitt og som ikke lett kan forklares og begrunnes. Ofte kan den knyttes til konkret og praktisk handling gjennom bruk av egne erfaringer og intuisjon, og den kan finnes knyttet til sosiale og kulturelle regler, sanseintrykk og uuttalte holdninger. Taus kunnskap kan også være uttrykk for at det verbale språket ikke er tilstrekkelig, og har i senere tid blitt mer anerkjent som en kunnskapskilde.

Innenfor den hermeneutiske tradisjonen finnes flere retninger, to sentrale retninger som kan trekkes frem er universalhermeneutikken representert ved Gadamer, og metahermeneutikken representert ved Habermas (1971). Gadamer (2004, s. 271) tar opp det generelle spørsmålet *hva forståelse er*, og reflekterer over menneskets betingelser som *forstående* vesen. Ifølge Gadamer (2004) tilhører disse spørsmålene et vitenskapsfilosofisk transcendent nivå, ikke et metodenivå. Han løfter spørsmålene til et filosofisk nivå ved å vise til felles kjennetegn ved menneskelig forståelse og som har universell gyldighet. Dette gjør han med *språket* som felles forståelsesramme, og med språket som en premiss for menneskets evne til *forståelse* og *fortolkning*. Ifølge Gadamer (2004) fortolker mennesket virkeligheten *i* språket, ikke *gjennom* språket, og han er opptatt av en *saksorientert forståelse* forstått som konkret hva en person sier. I møte mellom mennesker, mellom et jeg og et du, er det den åpne og dynamiske kommunikasjonsprosessen og *gjensidigheten* i saksforståelsen som er sentral. Hermeneutikkens vektlegging av menneskets forståelse av seg selv og verden omkring som en helhet åpnet for en utvidet forståelse av menneskets eksistens, og var et brudd med den positivistiske tenkningen.

I lys av fenomenologien og et holistisk menneskesyn støtter Benner og Wrubel seg til Heideggers definisjon av en person:

«En person er ikke en kropp og sjel-dualisme, men et selvfortolkende vesen, det vil si et vesen som har innebygd viten, som er oppvokst i en meningsfull verden og som bryr seg om noe(n). Til sammen gir dette personen et innebygd grep om situasjonen ut fra dens mening for selvet. En slik væren kan ikke studeres objektivt, fordi en slik objektiv, situasjonsløsrevet, historieløs studie vil alltid mangle følgende viktige aspekter: hvordan personen fortolker alt ut fra seg selv og hva man opplever som meningsfullt» (Konsmo, 1995, s. 52).

Flere er opptatt av språkets betydning, og Fox (2012) setter det i sentrum for menneskets opplevelse av seg selv, tiden og historisk tilhørighet i verden. Ifølge Fox bidrar språket til å skape sammenheng mellom fortid, nåtid og fremtid og til utvikling av moral. Fox (2012, s.208) gir en rekke eksempler på mennesker som av ulike grunner ikke har hatt språk i korte eller lengre perioder av livet, og der de senere har beskrevet dette som å leve i en «ikke-verden», tidløse og uten historisk tilhørighet. Dette mener han understreker menneskets behov for tilhørighet, og viser at språket forbinder oss med forståelsen av oss selv og andre. Språklig forståelse kan foregå på flere måter, her gjør Fox (2012, s. 211) et skille mellom tre ulike dimensjoner; *indisier*, *ikoner* og *symboler*. Et indisium beskriver han

som noe konkret i menneskets omgivelse som kan fattes, mens et ikon har en mer indirekte betydning som etterligning av noe. Et symbol derimot har en helt annen betydning, det har en skjønsmessig komponent som gjør det mulig å identifisere det med noe lignende og som folk flest har lik forståelse av. På grunn av denne skjønsmessige komponenten er det ifølge Fox (2012) bare symboler som kan ha betydning for menneskets forståelse gjennom språket.

Fenomenologien åpnet for en utvidet forståelse av mennesket som et holistisk vesen, i språket og gjennom sin evne til fortolkning. Ifølge Benner og Wrubel (1989, s. 412) er mennesket verken fritt eller styrt, de tar i stedet til orde for frihet som *situasjonsbestemt frihet*. Her er det situasjonen man er i som forplikter på ulike måter ved at man er involvert gjennom det eller de man bryr seg om. Et slikt syn innebærer at det er *meningen* i situasjonen som er avgjørende for hvilke muligheter eller begrensninger som den enkelte ser. De hevder også at det man opplever i voksen alder kan være like betydningsfullt som det man opplevde som barn, fordi dette kan gi oss en forståelse av hva som er mulig for fremtiden.

Habermas (1971, s.310) mente det var nødvendig med mer selvkritikk og selvrefleksjon på et metanivå for å kunne avgrense hermeneutikkens *forståelsesbegrep* og dets gyldighet i språket. I forbindelse med menneskets sosialisering trakk han frem tre områder som sentrale; *språk, herredømme og arbeid*. Med språk, eller den språklige vendingen, sikter Habermas til *kommunikative handlinger*, som gjenspeiler at mennesket som art kommuniserer gjennom språk. Språket er grunnlaget for meningsutveksling og gir muligheter for mennesker til å leve sammen på en fornuftig og rettferdig måte i samfunnet (Aakvaag, 2008, s. 173). Med begrepet herredømme sikter Habermas til den åpne, herredømmefrie diskusjonen, som preges av at uenigheter skal løses gjennom en åpen og herredømmefri diskusjon der det beste argumentet til slutt vinner frem. Begrepet arbeid knytter Habermas til det demokratiske maktkretsløpet, som kan forstås som at samfunnsborgere kan organisere seg og kollektivt påvirke sosiale strukturer i samfunnet (Aakvaag, 2008, s. 191).

Selvet – i et postmodernistisk og sosialkonstruktivistisk perspektiv

Vitenskapsfilosofisk kan postmodernismen og sosialkonstruktivismen plasseres under en større kategori, «samfunnskonstruksjoner». Karakteristika ved denne kategorien er faktorer som; språk er makt, mennesket betraktet som ekspert på eget liv gjennom bruk av fortellinger/narrativer, verdidimensjon, tolkning og fortolkning, diskurs og makt, konstruksjon og dekonstruksjon og sannhet som mangfoldig. Postmoderne tenkning er en videreutvikling og radikaliserings av hermeneutikken hvor fenomener som skal studeres til dels er konstruerte, mens sosial konstruktivismen i større grad legger vekt på språket og sosial interaksjon som basis for kunnskapsutvikling (Thommasen, 2006, s. 180).

I tråd med postmoderne tenkning betraktes selvet å være i kontinuerlig *konstruksjon og rekonstruksjon* gjennom hele livsløpet ved at den enkelte former sitt *selv* livet ut (Dittmann- Kohli, 2011, s. 94). I et postmoderne perspektiv er det derfor ikke noe mål å utvikle *en* universell retning eller ett helhetlig selv for menneskelig utvikling. I stedet fremmes et syn at mennesket danner flere selv og identiteter, såkalte multiple selv, i samspill med ulike faktorer i omgivelsene og i sammenheng med menneskets *klasse, kjønn og kultur*. Ifølge Daatland (2011, s. 95) går det et skille mellom de som er gamle i dag og det postmoderne, nærmere bestemt en *postmoderne kultur*. Han peker på at gamle i dag ikke er formet i en postmoderne kultur og derfor ikke identifiserer seg med

dette. De er mer vant med å se på seg selv i lys av få og varige *livstemaer*, som for menn kan knyttes til yrke og for kvinner til relasjoner og familie som temaer. I kommende eldregenerasjoner vil flere fra begge kjønn identifisere seg med nye og andre roller på bakgrunn av annen kompetanse og tilhørighet til samfunnet gjennom utdanning og yrkesliv.

Skjervheim (1996) tar til orde for at det er ulike måter å møte andre mennesker på gjennom språket. Han viser til en tredelt relasjon: *meg, den andre og saken*, og der alle tre leddene er tilstede i dagliglivet samtidig. Skjervheim bruker begrepene *alter ego, meg selv og den andre*, i tillegg til begrepet *det transcendentale ego* som uttrykk for menneskets søken etter frihet. Når det gjelder spørsmålet om mennesket er fritt eller styrt hevder Skjervheim (1996, s. 73) at frihet ikke er et faktum i et menneskets liv, det er kun en mulighet som mennesket selv må søke etter. På dette området er det mulig å se likhetstrekk mellom Skjervheims *transcendentale ego* og tilstandene *egointegritet og geotranscendens*. Alle tre begrepene beskriver et høyt nivå i menneskets utvikling og som en mulig tilstand å nå i eldre år gjennom bevisst søken og utvikling. De to siste tilstandene forutsetter imidlertid ikke at livet ble vellykket eller slik det var ønsket, det handler mer om å akseptere livet slik som det ble for å kunne videreutvikle seg. Ifølge Skjervheim (1996) handler menneskets frihet om å kunne ta egne, frie valg i livet og at folk flest ønsker å ha kontroll og herredømme over eget liv. Likevel er det noen som ikke ønsker denne friheten eller flykter fra den, ved å unngå å ta valg eller overlate dette til andre.

Overført til rollen som pensjonist er det mulig å tenke også denne som en valgsituasjon, til identifisering mot en rolle enten som deltaker eller tilskuer. Når det gjelder valg av pensjonistrolle som deltaker eller tilskuer kan det tenkes flere forhold som spiller inn.

Engasjement kan være ett slikt forhold. Når det gjelder hva som engasjerer mennesker trekker Skjervheim (1996, s. 81) opp et skille mellom *fakta og påstander* som viktig for om mennesket lar seg engasjere i andre eller i noe. Han hevder at dersom en påstand oppfattes som fakta vil mennesket ikke la seg engasjere, mens hvis det derimot omfattes som en påstand om noe kan det vekke vårt engasjement. Mer konkret kan dette forstås som at hvis det den andre sier oppfattes som et faktum vil en stille seg selv utenfor, som tilskuer, ved å objektivisere fakta og betrakte egen livsverden som styrt. På den måten kan en fremmedgjøre seg selv gjennom å være uengasjert og tilskuer til eget liv. Skjervheim hevder videre at ved å objektivisere den andre vil en angripe den andres frihet og ta herredømme over den andre. Dette står i motsetning til postmoderne tenkning som fremmer individualisme, den enkeltes frihet og til å være «herre» over seg selv.

Skjervheim (1996, s. 87) er opptatt av begrepene subjektivitet og objektivitet og at det subjektive egoet aldri må gjøres til et objekt. Dette er i strid med kartesiansk tenkning og forskning som studerte mennesket objektivt, uavhengig av tid og sted, for å avdekke lovmessige sannheter uavhengig av konteksten. Også fenomenologien tok avstand fra dette standpunktet og la til grunn at det er umulig å studere mennesket objektivt. I sin argumentasjon viser Skjervheim (1996) til filosofen Kirkegaard som gjør subjektiviteten, menneskets eksistens, til *selve saken*, og ikke til et objekt. Ved å gjøre mennesket selv til subjekt understreker Kirkegaard at mennesket ikke eksisterer utenfor men *i* sin tid, og som endelige i sin eksistens gjennom å være subjekter. Dette kommer frem ved at Kirkegaard opplever mennesket som eksisterende først og fremst gjennom *handling*, men sterkest gjennom sine *valg* (Stigen, 1983, s. 681). Kirkegaard viser til at livet kontinuerlig byr på muligheter og

valg, som kan bli avgjørende for den enkelte, og at ikke å velge også er et valg. For Kirkegaard er et eksisterende menneske primært et handlende menneske, men også et tenkende, og et eksisterende menneske er deltaker, ikke tilskuer til eget liv.

I det forutgående er det søkt å belyse *selvet* fra ulike vitenskapsteoretiske perspektiv og drøfte hvordan disse perspektivene kan ha betydning for utvikling av menneskets selv. I et videre perspektiv kan denne tenkningen påvirke valg av egen rolle som pensjonist, enten som deltaker eller tilskuer.

Overganger hos eldre

Flere forhold kan tenkes å spille inn for valg av pensjonistrolle som deltaker eller tilskuer, som fenomenet *overganger hos eldre*.

Den senere tiden har det vært en økende oppmerksomhet mot fenomenet *overganger* (transitions) som kritiske faser knyttet til aldring (Hvalvik, 2012; Schumacher, Jones og Meleis, 2010, s. 129; Daatland, 2011, s. 128). Meleis (2010, s. 13) har utviklet et teoretisk rammeverk om overganger som kan anvendes i sykepleiepraksis og forskning, mens Sawyer, Im, Hilfinger og Schumacher (2010 s. 52) tar for seg erfaringer med ulike overganger basert på det teoretiske rammeverket. Schumacher et al (2000, s. 129) definerer begrepet «transition» som å gå gjennom, og fenomenet transition som å bevege seg fra en fase til en annen. Overganger er en naturlig del av livet, og preges av kognitive, atferdsmessige og mellommenneskelige prosesser som kan innebære utfordringer og risiko for den enkelte. Schumacher (2010, s.129) tar for seg fenomenet overganger hos eldre, hvor begrepet «transitions» omfatter faktorer som prosesser, tid og mening. Her karakteriseres overganger som en prosess som innebærer endringer og med krav om å mestre endringene. Videre har overganger et tidsperspektiv, fra overgangens begynnelse og frem til mestringen av den, og i tillegg den enkeltes opplevelse av selve overgangen.

Aldring innebærer flere overganger, som overgang fra yrkesaktiv til pensjonist, i status, bosituasjon, helse og ulike former for tap. Overganger kan deles i *tre kategorier*: 1) utvikling, 2) spesielle situasjoner eller 3) sykdom og skrøpeligheit (Hvalvik, 2012; Schumacher et al, 2010). Selv om noen overganger oppleves som positive og har muligheter for utvikling oppleves mange som uønskede og innebærer tap. Overganger kan betraktes i form av mønstre, og tre ulike overgangsmønstre: 1) sekvensielle 2) samtidige overganger med sammenheng og 3) samtidige overganger uten sammenheng. *Sekvensielle overganger* innebærer at overgangen etterhvert vil føre til en annen, *samtidige overganger med sammenheng* at overgangene står i sammenheng med hverandre innenfor et tidsperspektiv og *samtidige overganger uten sammenheng* at overgangene i utgangspunktet opptrer som uavhengige (Hvalvik, 2012 s. 10; Schumacher et al, 2010, s.130).

Ifølge Schumacher et al (2010) innebærer overganger kognitive, atferdsmessige og mellommenneskelige prosesser og sier noe om hvordan en person mestrer overganger. De er ikke bare opptatt av å beskrive fenomenet overganger hos eldre, men også av hvordan overganger kan mestres. Her er det viktig å få et inntrykk av om overgangen (e) oppleves som meningsfylt for den enkelte, og for å kunne hjelpe mennesker til å mestre overganger er det nødvendig å ha et repetoir av strategier. Selv om overganger har fellestrekk er det viktig å betrakte alle overganger som unike, fra et hjelpeståsted finnes det derfor ikke ett svar på hvordan personer kan hjelpes til å mestre overganger. Denne tenkningen er i tråd med narrativ etikk i forstand at hvert menneskes fortelling

må være utgangspunkt for meningsskapende aktiviteter i tilværelse senere i livet, også i en hjelpesituasjon (Fox, 2012; Hovland, 2011). I et helsefremmende perspektiv beskriver Schumacher syv prosesser for å mestre overganger (Hvalvik, 2012, s. 10; Schumacher et al, 2010, s.133) som følger :

- Redefinere mening- personen selv (eventuelt også nære pårørende/andre) deltar aktivt i å redefinere mening med utgangspunkt i den aktuelle overgangen
- Modifisere forventninger – villighet til å modifisere tidligere forventninger og erstatte dem med realistiske forventninger
- Omstrukturere rutiner i livet- villighet og evne til å omstrukturere rutiner slik at de er tilpasset den nye situasjonen
- Utvikle nye kunnskaper og ferdigheter – tilegne seg nye kunnskaper og ferdigheter som er nødvendige for å mestre den nye situasjonen/overgangen
- Opprettholde kontinuitet – at personen er opptatt av å opprettholde kontinuitet på de områdene som er mulig på tross av brudd i mening og sammenheng på noen områder
- Åpen for nye muligheter – åpenhet og villighet til å utforske nye valg og muligheter
- Mulighet for personlig vekst – se muligheter for personlig vekst og nye muligheter i livet

Sett i forhold til identifisering mot en ny rolle og overgang til å bli pensjonist synes alle disse helsefremmende prosessene å ha relevans, også med tanke på utvikling og utforming av pensjonistforbundets «aktivitetssenter- noe helt nytt». Slik jeg ser det vil overgangen til å bli pensjonist gjøre det nødvendig for mange å redefinere mening, omstrukturere rutiner og kanskje modifisere forventninger. For dagens og kommende generasjoner pensjonister synes det å utvikle nye kunnskaper og ferdigheter og være åpen for nye muligheter og personlig vekst som pensjonist ut til å være svært relevante og viktige for å oppleve en meningsfylt pensjonistrolle. Det vil samsvare godt med postmodernismens og sosialkonstruktivismens tenkning og syn på mennesket og dets muligheter for utvikling og meningsskapende aktiviteter.

Mening og sammenheng

Ytterlige faktorer som kan tenkes å spille inn på valg av pensjonistrolle som deltaker eller tilskuer er fenomenene *mening* og *sammenheng*.

Betydningen av *mening* og *sammenheng* i livsløpet er flere opptatt av. Ifølge Benner og Wrubel skapes mennesket gjennom mening og skaper også selv mening ved å tillegge ting mening. Med begrepet mening brukes begrepet «background meaning», som refererer til hvordan mennesket forstår seg selv og verden på, mens begrepet betydning refererer til «concern» som en måte å være involvert i andre på gjennom å bry seg om noe eller noen (Benner og Wrubel, s. 45-49). Hvordan en person sanser og tolker en situasjon er avhengig av situasjonen og hvilken måte personen er i situasjonen på. Våre tidligere erfaringer og forståelse er grunnlaget for hvordan vi forstår nye ting som skjer i livet, som helsesvikt, sykdom, tap og forandring og muligheter for mestring. For Benner og Wrubel (1989) er mestring det en gjør med stresset sitt, de definerer mestring slik:

«Det folk gjør når det de opplever som meningsfullt blir revet opp og deres vanlige fungering bryter sammen. Fordi målet med mestring er å finne mening igjen, er ikke mestring en rekke strategier som folk kan velge fritt blant uten begrensinger. Mestring er alltid begrenset av de

meningsinnholdene og konsekvensene som er knyttet til det som anses som stressende» (Benner og Wrubel, 1989, s. 408).

Narrativ etikk er opptatt av menneskets fortellinger som noe betydningsfullt og at det er sammenheng mellom språk og menneskets erfaringer, handlinger og identitet (Hovland, 2011). Narrativ etikk peker på at fortellingene vi alle bærer med oss utvikles i møte med andre, eventuelt også fortellinger som vil komme i fremtiden. Satt inn i konteksten om utvikling av selvet i eldre år viser narrativ etikk at det kan være å utøve vold mot eldre å betrakte alle eldre som en homogen gruppe med like behov. Tvert imot tar narrativ etikk til orde for at å betrakte den andres fortelling som unik og utgangspunkt for å kunne forstå og hjelpe den andre. På den måten gir narrativ etikk oppmerksomhet til viktige faktorer i den andres liv og hvordan personen har håndtert og mestret hendelser tidligere i livet.

Narrativ etikk representerer et alternativ til det absolutte, universelle og objektive med fornuftsbaserte prinsipper som enerådende for menneskets moral. Gjennom å vektlegge det kontekstuelle, relasjonelle, tradisjonelle og språklige legges til grunn at samfunns- og gruppetilhørighet er viktige dimensjoner for dannelse av menneskets identitet og moral. Relasjoner og samspill mellom mennesker har en avgjørende betydning i narrativ etikk, og her betraktes *en* konkret situasjon som del av en større fortelling. Å tro at en fortelling representerer helheten og at vi vet alt om den andre gjennom dens fortelling vil være å ta for lett på fortellingens sannhetsverdi. En slik tilnærming vil ha preg av en reduksjonistisk tilnærming, som narrativ etikk tar avstand fra (Hovland, 2011, s. 115). I narrativ etikk fremheves som viktig med åpenhet i fortolkningen av den andres fortelling, fordi en kategorisk fortolkning vil være å utøve vold mot den andre.

Som tidligere nevnt forandres menneskets forhold til fortid og fremtid gjennom livsløpet, også at døden er en del av vår fremtid. Dette kan påvirke og endre den enkeltes fortelling, ikke som usann, men ved at personen legger vekt på særegne sider ved egen fortelling på et sent tidspunkt i livet enn tidligere. Bevisstheten om døden og livets avslutning blir sterkere med årene, og for mange handler dette om en forskyvning mot en mer eksistensiell og åndelig orientering.

Også Fox (2010, s. 212) er opptatt av sammenheng og mening knyttet til mennesket og dets omgivelser, og knytter dette til narrativ etikk. «Responsive cohesion» bygger på noen grunnleggende etiske prinsipper som kan anvendes innenfor områder som kunnskap, vitenskap, politikk, arkitektur og bygde omgivelser. «Begrepet «responsive» viser til en *ansvarlig måte å opptre på* for å balansere etisk teori og personlige vurderinger. Ved uenigheter i en sak innebærer denne måten å opptre på å kunne tilpasse seg og akseptere utfordringer fra motparten, også ved å modifisere egen kritikk. Begrepet «cohesion» viser til det å *holde* eller å *stå sammen* om en løsning eller et mål.

De etiske prinsippene i «responsive cohesion» har både en metode- og en innholdsdel. Metod delen innebærer en åpen, kontinuerlig prosess som et ledd i å kunne vurdere gode eller dårlige handlinger, med en tilpasning mellom etisk teori og dens «moralske agenter». Innholdsdelen er rettet mot de etiske teoriene og prinsipper om hvordan mennesket bør leve i harmoni med våre omgivelser. «Responsive cohesion» representerer en moderat tilnærming for å løse etiske dilemmaer, og tar avstand fra ytterliggående standpunkter på begge sider (rigide eller kaos).

Benner og Wrubel (1989) hevder at manglende tilhørighet og opplevelse av meningsløshet er to av de største truslene mot mestring. Her spiller menneskets ulike erfaringer og utviklingsprosesser gjennom livsløpet en viktig rolle, fordi erfaringene påvirker hvordan man *tolker* selve hendelsene i livet og hvordan man *betrakter verden* i lys av det som skjer. Her er *tid* ikke noe abstrakt, men konkret og formet av tidligere hendelser og forventninger til hva som skal skje. Benner og Wrubels (1989, s. 112) fenomenologiske syn på livet binder fortid, nåtid og fremtid sammen mellom personen selv og konteksten, og advarer mot å betrakte hendelser i livsløpet som løsrevne øyeblikk der sammenhengen ikke ivaretas. Tvert imot er de opptatt av *prosessene* rundt de ulike hendelsene, og ikke isolerte hendelser, fordi sammenheng mellom fortid, nåtid og fremtid gir muligheter for fremtiden. Dette gjelder også *tidsdimensjonen*, de mener at en situasjons øyeblikk er knyttet til alle tidligere øyeblikk i våre liv, fordi fortiden bidrar til hvordan vi opplever nettopp dette øyeblikket slik vi gjør. På den måten får fortiden betydning for menneskets eksistens og hvordan vi opplever friheten, og om fremtiden er åpen for nye muligheter.

Pensjonistrollen- deltaker eller tilskuer

Hensikten med Pensjonistforbundets prosjekt er å få kunnskap om hvordan flere pensjonister kan rekrutteres til de nye aktivitetssentrene og til økt frivillighet. I den forbindelse søkes det også svar på hvordan aktivitetssentrene bør utvikles og utformes for å appellere til dagens og fremtidens pensjonister.

Som gruppe kan eldre bli møtt med fordommer i befolkningen, som baserer seg på holdninger og forventninger fra tidligere generasjoner eldre. Eldre er imidlertid ikke en homogen gruppe, her finnes det like store individuelle forskjeller som innen andre aldersgrupper i befolkningen. Stereotype forventninger og fastlåste strukturer om hvordan eldre bør delta i samfunnet kan bidra til en tilværelse som mange eldre ikke ønsker og derfor selv aktivt må motarbeide. Begrepet *alderisme/ageism* er uttrykk for dette fenomenet, å diskriminere og stigmatisere eldre som en homogen gruppe ved at de ikke blir tillagt verdi som enkeltpersoner eller individer. Daatland (2011) hevder imidlertid at med unntak av aldersgrenser er det liten *systemisk* diskriminering av eldre mennesker i dagens samfunn. Men han trekker frem at holdninger blant folk flest er preget av nedlatenhet overfor Eldres kompetanse, blant annet fordi deres produktivitet og effektivitet står i kontrast til det moderne samfunnets verdier. Han minner også om at fordommer og stereotyper om eldre finnes mest der det er lite sosial kontakt mellom aldersgrupper. Det kan også være på sin plass å minne om at eldre som opplever å ha blitt plassert i alderssegrerte arenaer ofte vil opptre som tilskuere, ikke som deltakere (Baltes og Carstensen, 1996, s. 85 - 89).

I hermeneutikken er begrepet *fordom* et sentralt begrep, knyttet til menneskets forståelse av seg selv, andre og sin kontekst. Gadamer og Habermas har noe ulikt syn på begrepet fordom, Gadamer (2004, s. 271) knytter begrepet til menneskets *forforståelse og bli bevisst på denne*, mens Habermas ser på begrepet mer som en *falsk bevissthet og forblindelse*. Han mener derfor at det er viktig å avsløre fordommer i en kommunikasjon, fordi kommunikasjonen kan tilsløre og tildekke det saken egentlig gjelder gjennom et forvridd og sykt språkbruk. Habermas forfekter den herredømmefrie kommunikasjonen, preget av friskt språkbruk og åpenhet som grunnlag for konsensus, og at det beste argumentet slik vil vinne frem (Aakvaag, 2008, s.173). Felles er imidlertid synet på at evnen til å lytte og argumentere er det som må drive en kommunikasjonsprosess fremover mot ny innsikt, og at

fornuftig argumentasjon er den eneste måten å komme frem til ny erkjennelse på. Gadamer tar likevel til orde for at ingen kan påberope seg en overordnet innsikt fra et nøytralt ståsted fordi vi alle er påvirket av egen forforståelse og egne for-dommer. Overført til aktivitetssentrene tenkes det derfor som viktig å skape kontakt, samvær og samhandling mellom flere generasjoner som et ledd i å hindre fordommer mot eldre og pensjonister.

Når det gjelder utforming av bygde strukturer er det flere som peker på betydningen av å studere samspillet mellom strukturene og menneskene som bruker dem. En oversiktsstudie som Kunnskapsenteret har utført viser at det er sammenheng mellom arkitektur og design på den ene siden og livskvalitet og helse på den andre siden (Hammerstrøm og Bjørndal, 2007). Resultatene viser at det finnes både randomiserte og kontrollerte studier på forhold hvor det tradisjonelt ikke er iverksatt tiltak ved hjelp av effektforskning. Det anbefales å gå videre med effektforskning på konkrete forhold i omgivelsene, for eksempel interiør, bilder, design og lys, for å synliggjøre bruk av arkitektur og design som ulike virkemidler for bedre trivsel og helse.

Næss (2012, s. 6) argumenterer for bruk av vitenskapsteorien «kritisk realisme» som grunnlag for meningsfull byplanlegging knyttet til romlige strukturer og aktørers handlinger. Denne teorien legger vekt på å få frem flest mulige sider ved bygde strukturer og samspillet med brukerne for å komme frem til gode løsninger. Kritisk realisme ser det også som viktig med tverrfaglig integrasjon og et mangfold av forskningsmetoder for å bidra til kvalitet. Som vitenskapsfilosofisk retning ønsker kritisk realisme ikke bare å se på årsaker og måle effekter av ulike tiltak, men åpner for å studere hvordan ulike faktorer virker på hverandre og kunne korrigere disse for å komme frem til de gode strukturene. Kritisk realisme ser det derfor som nødvendig å forholde seg både til positivistisk og fortolkende vitenskapstradisjoner for å studere aktuelle fenomener på et bredest mulig grunnlag. Teorien avviser positivismens trang til objektivisering, prediksjon og årsaksforklaringer bare gjennom det sansbare og det som kan erfares fra virkeligheten. Kritisk realisme trenger hermeneutikken til å forstå bakenforliggende strukturer og mønstre i byplanlegging, ikke minst den sosiale dimensjonen. Som et eksempel henvender kritisk realisme seg til hermeneutikken for å belyse estetiske forhold knyttet til bygde omgivelser, men tar samtidig avstand fra å betrakte hermeneutikken og kvalitativ metode som den eneste og suverene forskningsmetoden.

Selv om kritisk realisme betrakter kunnskap som et sosialt produkt understrekes at den sosiale virkeligheten skapes og utvikles gjennom menneskets historie og handlinger, ikke av forskere. Forskningens betydning er at den påvirker samfunnsutviklingen. Kritisk realisme betrakter alle vitenskapelige teorier som feilbarlige fordi de kan overgå av nye teorier. Det forutsettes at naturen og verden eksisterer uavhengig av vår kunnskap om den, og at det som skjer er konsekvenser av en rekke årsakskrefter, såkalte generative mekanismer. Disse mekanismene splitter Næss (2012, s. 4) i to, den transitive og intransitive dimensjonen av virkeligheten. Den transitive dimensjonen representerer våre forestillinger om verden, mens den intransitive dimensjonen er gjenstandsområdet for vitenskapelig kunnskap, som eksempel vitenskapsteorier. Det er den intransitive dimensjonen som kan overgå fordi denne omfatter vitenskapelig kunnskap.

Benner og Wrubel (1989, s. 41) hevder at mennesket alltid er i en kontekst, og peker på fire forhold som kjennetegner mennesket: kroppslig viten, bakgrunnsforståelse, at man bryr seg om noe(n) og at vi alltid er i en situasjon.

Kroppslig viten henger sammen med vår kulturelle arv og sosiale vaner, og er for de fleste så selvfølgelig at vi ikke reflekterer over dem før vi mister noe av denne evnen. Den fenomenologiske kroppen innebærer kroppens oppmerksomhet på seg selv, og omhandler alt som har med forestillinger om kroppen. På den måten gjør kroppslig viten oss i stand til å gjenkjenne noe eller noen, fordi kroppen griper meningen i situasjonene. Med bakgrunnsforståelse mener de at mennesker er unike, men også at de har noe felles, som kulturelt fellesskap, subkultur, historisk og sosial kontekst. De hevder at denne bakgrunnsforståelsen oppstår helt fra fødselen av og utvikles gjennom hele livet. Bakgrunnsforståelse definerer de slik:

« Det kultur, subkultur, familie og personlige livserfaringer gir en person helt fra fødselen av avgjør hva en person regner som virkelig. Det er en felles, offentlig forståelse av det som er. Bakgrunnsforståelse er ikke noe i seg selv, slik som formell, uttalt kunnskap. Det er snarere det som er utgangspunktet for vår oppfattelse av verden» (Benner og Wrubel, 1989, s. 407).

Å bry seg om noe(n) handler om at vi er involvert i verden ut fra hva vi bryr oss om. Med andre ord opplever vi verden ut fra det vi bryr oss om, og involveres, forstår og handler ut fra det. Mennesket er forbundet med sin kontekst gjennom det man bryr seg om, og det man bryr seg om har å et klart tidsmessig aspekt, fordi det forandrer seg med tiden og situasjonen. Dette synet åpner for forandring og utvikling i forhold til hva man bryr seg om og på hvilken måte man bryr seg om dette.

Når det gjelder at mennesket aldri er kontekstfritt gjør Benner og Wrubel (1989) et skille mellom begrepene kontekst og situasjon. En situasjon har alltid en kontekst, mens kontekst er et videre begrep enn situasjon og dekker den sosiale, kulturelle og historiske sammenhengen for en bestemt situasjon. Begrepet kontekst har også et videre tidsaspekt enn begrepet situasjon, som er mer avgrenset i tid. Med andre ord er kontekst en del av vår personlige historie og hvordan vi som mennesker er knyttet til verden. For å kunne forstå hvordan andre tenker i en situasjon er det derfor av betydning å forstå den sosiale, kulturelle og historiske konteksten til personen. Dette er grunnlaget for at Benner og Wrubel (1989, s. 49) anser det som umulig å studere mennesket objektivt og kontekstfritt, slik den positivistiske tradisjonen gjør. Et reduksjonistisk menneskesyn avviser de som fremmedgjørende og umulig (Benner og Wrubel, 1989, s. 32). De støtter seg til fenomenologisk tenkning og forståelsen at mennesket tolker og gir mening til alt de opplever, og at mening omfatter alt, fra det eksistensielle til det mer konkrete i hverdagen. Når det gjelder mening er de opptatt av at hva slags mening den enkelte opplever i en situasjon og hvilke muligheter den viser for å mestre situasjonen.

Med tanke på morgendagens omsorgsutfordringer har frivillig omsorgsarbeid et stort reservepotensial i Norge. At eldre i dag lever lenger, har bedre helse, utdanning og økonomi gjør dem bedre rustet til en aktiv pensjonisttilværelse. Å få tak i og benytte disse ressursene på en meningsfull måte for den enkelte kan bidra til bedre helse og livskvalitet både for den eldre selv og for dem som blir hjulpet. Når det gjelder frivillig omsorgsarbeid kan det dreie seg om svært ulike oppgaver, fra praktiske gjøremål til mer sosiale tiltak. Ensomhet er ett av vår tids utbredte fenomener, her kan frivillig aktivitet være å gå tur med enslige eller ensomme, det kan være som følge i sosiale sammenkomster eller følge på kino eller teater. Å lese aviser og bøker for andre er tiltak som ikke alltid omsorgstjenesten tar seg tilstrekkelig tid til, men som mange som bor i institusjoner ønsker hjelp til. Det finnes mange eksempler på initiativ der eldre hjelper eldre, eller eldre som hjelper på

tvers av generasjoner, eksempelvis som leksehjelp for barn og unge. For å revitalisere aktivitetssentrene både i innhold og utforming *kan* frivillighet gi muligheter for en meningsfylt pensjonisttilværelse, men ikke for alle. Jeg tenker det blir sentralt å involvere senioren selv til å delta i utformingen og utviklingen av aktivitetssentrene så langt det er mulig for å appellere til dem. Dette kan mulig påvirke til å velge deltakerrollen fremfor tilskuerrollen som pensjonist.

I essayet er det drøftet at mennesket aldri er kontekstfritt og at mening og sammenheng skapes av den enkelte i samspill mellom menneskets *selv* og dets omgivelse. Det er argumentert for at mennesket har muligheter for utvikling gjennom hele livsløpet, også i eldre år, og at overganger hos eldre kan by på nye muligheter til å redefinere mening og personlig utvikling.

Tilbake til pensjonistforbundets prosjekt vurderer jeg at alle fenomenene som er drøftet i essayet kan ha betydning for valg av pensjonistrolle enten som deltaker eller tilskuer. Like viktig er det at eldre selv aktivt må motarbeide å gjøre fordommer og stereotype forventninger til dem til selvoppfyllende profetier

Avslutningsvis, om hva som spiller inn på valg av rolle som pensjonist, kan det ut fra drøftingene i essayet se ut til at det viktigste svaret er å finne i menneskets *selv*, og knyttet til hvorvidt mennesket betrakter seg som fritt eller styrt. Ifølge Kirkegaard må frigjøringen av mennesket skje i dets indre, all verdens ytre friheter kan ikke hjelpe hvis ikke mennesket selv arbeider med sitt indre (Stigen, 1983, s. 692).

Referanseliste.

- Baltes, P.B & Baltes, M.M (2011) Psychological perspectives on successful aging: the model of selective optimization with compensation. I S. O. Daatland (Red) og P. E. Solem, *Aldring og samfunn* (s. 89-92). Bergen: Fagbokforlaget.
- Baltes, M.M & Carstensen, L.L. (2008) The process of successful aging. I S. O. Daatland (Red.), *Aldring som provokasjon* (s. 39-44). Bergen: Fagbokforlaget.
- Benner, P. og Wrubel, J. (1989) *The Primacy of Caring. Stress and Coping in Health and Illness*. California: Addison Wesley.
- Chick N. and Meleis, Al. (2010) Transitions: a nursing concern. I A. I. Meleis (Red.) *Transitions Theory* (s. 24 - 38). New York: Springer Publishing Company.
- Daatland, S.V. (2008) *Aldring som provokasjon. Tekster om aldring og samfunn*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Daatland, S.O. og Solem, P.E. (2011) *Aldring og samfunn*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Dittmann- Kohli, F. (2011) Self and identity I S.O. Daatland og P.E.Solem (red). *Aldring og samfunn* (s. 94-96), Bergen: Fagbokforlaget.
- Fjelland, R. (1999) *Innføring I Vitenskapsfilosofi*,(s.175-193). Oslo: Universitetsforlaget.
- Fox, W. (2000) Towards an Ethics (or at Least a Value Theory) of the Built Environment. *Ethics and the built environment*. London: Routledge, (s. 207-221).
- Fox, W. (2012) Forms of harm and our obligations to humans and other animals. I W. Fox. *Animal Ethics: Past and present Perspectives*. *Evangelos Protopapadakis Berlin: Logos Verla*, (s. 197- 221).
- Gadamer, H.G. (2004) Elements of a theory of hermeneutic experience. I *Truth and Method* trans. J. Weinsheimer og D. G.Marshall, (s. 271-305). London: Continuum.
- Habermas, J. (1971) Knowledge and human interests: a general perspective. I *Knowlegde and Human Interests*, trans. Jeremy J. Shapiro, (s.301-317). Boston: Beacon Press.
- Hammerstrøm, K. og Bjørndal, A. (2007) Arkitektur og design for livskvalitet og helse. En kartlegging av foreliggende forskning. Rapport nr. 00-2007. Oslo: *Nasjonalt kunnskapssenter for helsetjenesten*.
- Henderson, V. (1998) *Sykepleiens natur. En definisjon og dens konsekvenser for praksis, forskning og utdanning* (s.16-17). Oslo: Universitetsforlaget.
- Hovland, B.I. (2011) *Narrativ etikk og profesjonelt hjelpearbeid*. Oslo: Gyldendal Akademiske.
- Hvalvik, S (2012) Overganger hos eldre: en teoretisk tilnærming. *Geriatrisk sykepleie* (1-2012), s. 8-12.
- Konsmo, T (1995) *En hatt med slør. Om omsorgens betydning for sykepleie*. Oslo: Tano forlag.

- Meleis, A.I. (2010) Theoretical Development of Transitions. I A. I. Meleis, *Transitions Theory* (s. 13-52). New York: Springer Publishing Company.
- Meleis, A. I., Sawyer, L.M., Im, E.O.,Hilfinger, M, Schumacher, K. (2010) Experiencing Transitions: An Emerging Middle - Range Theory. I A. I. Meleis (Red.) *Transitions Theory* (s. 52-65). New York: Springer Publishing Company.
- Mead, G.H. (1934) *Mind, Self and Society*. Chicago: Chicago University press.
- Meld. St.29 (2012 -2013) *Morgendagens omsorg*. Oslo: Det kongelige Helse- og omsorgsdepartement.
- NOU 2011:11. *Innovasjon og omsorg*. Oslo: Departementenes servicesenter.
- Næss, P. (2012) *Kritisk realisme og byplanforskning*. FORMakademisk no. 5(2): 1-17
- Orem, D. (1971) *Nursing Concepts of Practice*. New York: McGraw – Hill Book Company.
- Schumaacher, K.L., Jones, PS, Meleis, A. (2010) Helping elderly persons in transition: a framework for research and practice. I A. I. Meleis (Red.) *Transitions Theory* (s. 129-145). New York: Springer Publishing Company.
- Selle,P. og Wollebæk,D. (2012- 2013) I Meld. St. 29 *Morgendagens omsorg*. Oslo: Det kongelige Helse- og omsorgsdepartement,(s. 66-71)..
- Skjervheim, H. (1996) Deltakar og tilskodar og andre essays. Oslo: *Ide og Tanke* (s. 71- 87).
- Statistisk Sentralbyrå (2010) Satelittregnskap for ideelle og frivillige organisasjoner. Oslo: SBB magasinet, 11.januar.
- Stigen, A. (1983) *Tenkingens historie*. Oslo; Gyldendal Norsk forlag, Bind 2.
- St.melding nr.25 (2005-2006) *Mestring, muligheter og mening. Framtidas omsorgsutfordringer*, Oslo: Det kongelige Helse- og omsorgsdepartement.
- St.melding nr. 47 (2008-2009) *Samhandlingsreformen. Rett behandling - på rett sted - til rett tid*. Oslo: Det kongelige Helse- og omsorgsdepartement.
- Thommasen, M. (2006) *Vitenskap, kunnskap og praksis. En innføring i vitenskapsfilosofi for helse- og sosialfag* (s. 178-191). Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Tornstam, L. (1997) Gerotranscendens in broad cross-sectional perspective. *Journal of Aging and Identity*, 2(1): 17-26
- Travelbee, J. (2001) *Mellommenneskelige forhold I sykepleie*. Oslo: Gyldendals sykepleieklassikere.
- Walhovd, K.B. og Fjell, A.M (2011) Aging in context across the adult life course: Integrating physical and social environmental research perspectives. I S. O. Daatland (Red) og P. E. Solem, *Aldring og samfunn* (s. 70-81). Bergen: Fagbokforlaget.

Wollebæk, D. og Sivesind, K.H. (2012-2013). I Meld. St. 29 *Morgendagens omsorg* (s. 67). Oslo: Det kongelige Helse- og omsorgsdepartement.

Aakvaag, G.C. (2008) *Moderne sosiologisk teori*. Oslo, Abstrakt forlag.